

УДК 929 (477.52)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.5.290>

Олександр Хорошев*

УКРАЇНСЬКИЙ МОЦАРТ (ДО ДВОХСОТРІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ ДМИТРА БОРТНЯНСЬКОГО)

Анотація. *Статтю присвячено дослідженню життєвого та творчого шляху видатного українського композитора, співака, диригента та музичного педагога – Дмитра Степановича Бортнянського. Метою даної роботи є всебічний розгляд постаті Дмитра Бортнянського, при чому не тільки як композитора, але й як людини на тлі історичних подій XVIII століття. Встановлюються особливості творчого доробку Дмитра Бортнянського та його вплив на національну й світову музичну культуру. Наукова новизна роботи полягає в аналізі та систематизації життєвого і творчого шляху видатного українського композитора, музиканта, співака та диригента Дмитра Бортнянського; у відтворенні соціально-культурного контексту часу, який сприяв розвитку митця, висвітленні значення його творчого доробку для актуалізації української духовної національної спадщини.*

Ключові слова: *музична культура, хорове виконавство, церковна музика, інструментальна музика, співацька капела, хор, опера, музикознавство*

Постановка проблеми. У 2025 р. виконується 200 років з дня смерті видатного українського композитора Дмитра Степановича Бортнянського. Це прекрасна нагода, щоб згадати життєвий і творчий шлях митця, проаналізувати його творчий доробок.

Творчість Д. Бортнянського в наш час являє собою актуальну сферу для історичного дослідження. Це пов'язано як з пошквалюванням церковного життя в нашій країні, так і з поширенням концертно-виконавчої практики. Без вивчення основних напрямків розвитку українського музичного мистецтва у XVIII-XIX ст. неможливо зрозуміти шляхи розвитку вітчизняної музики у XX – на початку XXI ст. Крім того, персоналістика, як складова частина історіографії, завжди залишається популярною й актуальною темою для історичних досліджень.

Актуальність вивчення даної теми викликана ще й тим, що досі немає узагальнюючих робіт українських вчених, де б докладно аналізувалися як особисте життя, так і творчий доробок майстра. Деяким винятком можна вважати роботу українського музикознавця, композитора та педагога Володимира Іванова «Дмитро Бортнянський», але її було написано майже півстоліття тому, вона містить багато заангажованого ідеологічного матеріалу, характерного для радянського періоду¹.

Історіографічний огляд і джерела. Перші згадки про українського композитора стали з'являтися одразу після його смерті ще в 1825 р. В газетах того часу з'явилися некрологи та виступи на погреб Дмитра Бортнянського. У кінці XIX ст. з'явилися й перші

* Хорошев Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України (Харків, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3830-4072>; e-mail: Khoroshev61@gmail.com

¹ Іванов В. Дмитро Бортнянський. Київ: Музична Україна, 1980. 144 с.

роботи, які намагалися підсумувати творчу діяльність композитора. Але вони були невеликі за обсягом і стосувалися окремих музичних досягнень митця. В основному це були збірки статей різних авторів².

У теперішній час про Дмитра Бортнянського в основному пишуть музиканти, які вивчають його музичну спадщину. Це роботи Володимира Іванова³, Миколи Михаця⁴, Андрія Ольховського⁵, Степана Салія⁶, Наталії Синкевич⁷, Юрія Ясиновського⁸ й інших, де досліджуються особливості музичного стилю композитора, його основні досягнення, напрямки діяльності та методи вивчення основних творів автора у профільних музичних навчальних закладах.

Близьку до цих робіт групу праць складають музичні підручники, де неодмінно представлена творча спадщина Д. Бортнянського⁹.

У той же час роботи історичного напрямку досить мало. Переважно це невеликі за обсягом статті про композитора у збірках про видатних українців, енциклопедіях, про історію України в особистостях тощо¹⁰.

Окрему групу літератури становлять роботи, присвячені річницям з дня народження або смерті композитора. Вони періодично з'являються у зв'язку з круглою датою, пов'язаною з біографією Дмитра Бортнянського. Це роботи Ярослава Бодака¹¹, Василя Витвицького¹²,

² Лебедев Н.А. Березовский и Бортнянский как композиторы церковного пения. Санкт-Петербург, 1882. 15 с.; Памяти духовных композиторов Бортнянского, Турчанинова и Львова: сборник статей. Санкт-Петербург, 1908.

³ Іванов В. Нотодруки Бортнянського. *Родослав*. 1991. № 19. С. 7.

⁴ Михаць М. Оперна творчість Дмитра Бортнянського. *Матеріали Міжвузівської наук. конф., присв. ювіл. датам укр. комп. Д. Бортнянського, М. Лисенка та М. Леонтовича*. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2003. С. 41-51.

⁵ Ольховський А.В. Бортнянський Д.С. Нарис історії української музики. Київ, 2003. С. 215-224.

⁶ Салій С. Хорова творчість Дмитра Бортнянського: дидактичні матеріали. *Молодь і ринок*. 2003. № 1 (3). С. 25-28.

⁷ Синкевич Н. Твори Бортнянського у навчальному процесі музично-педагогічного факультету ДДПУ імені Івана Франка. *Матеріали Міжвузівської наук. конф., присв. ювіл. датам укр. комп. Д. Бортнянського, М. Лисенка та М. Леонтовича*. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2003. С. 61-62.

⁸ Ясиновський Ю. Українська церковна монодія доби Дмитра Бортнянського. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів, 2004. Т. 247: Праці Музикознавчої комісії. С. 157-165.

⁹ Історія української музики: підручник в 6 т. Т. 1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. Київ: Наукова думка, 1989. 448 с.; Корній Л.П. Історія української музики: у 3-х ч. Ч. 2: Друга половина XVIII століття. Київ; Харків; Нью-Йорк: М.П. Коць, 1998. 387 с.; Корній Л.П., Сюта Б.О. Історія української музичної культури: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: НМАУ, 2011. 736 с.

¹⁰ Завісько Н. Знай наших! Дмитро Бортнянський. *Музичний керівник*. 2017. № 2. С. 48-51; Українська музична енциклопедія. В 6-ти т. Т. 1: А-Д. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2006. С. 252-254; Червінський В.І. Дмитро Бортнянський. Видатні постаті в історії України (IX-XIX ст.): короткі біографічні нариси. Київ: Вища школа, 2002. С. 242-244; Шаров І.Ф. Бортнянський Дмитро Степанович. 100 видатних імен України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 51-55; Яремченко Б. Дмитро Бортнянський. Історія України в особах. Козаччина. Київ: Україна, 2000. С. 295-300.

¹¹ Бодак Я. Дмитро Бортнянський – син лемка з Бортного: до 260-річчя славетного композитора. *Галицька зоря*. 2011. № 123-124. С. 7.

¹² Витвицький В. Дмитро Степанович Бортнянський. До 150-річчя з дня смерті. *Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник* (Toronto, Canada). 1975. Жовтень. С. 4-6.

Оксани Христолюбської¹³ та інших, а також збірки статей до визначних дат¹⁴.

Оскільки початок біографії видатного українського композитора пов'язаний з Сумщиною, там періодично проводять конференції й інші заходи, які так чи інакше пов'язані з ім'ям Дмитра Степановича Бортнянського. У зв'язку з цим саме там з'являються новинки літератури, пов'язані з життям і діяльністю композитора¹⁵.

Окрему групу наукових досліджень становлять статті, які стосуються впливу творчості великого українського композитора на іноземних авторів. Це роботи Антона Мухи¹⁶, Густава Цвенгрома¹⁷, О. Яцьків¹⁸ та інших.

Зовсім новим напрямком у висвітленні спадщини Бортнянського стали дослідження театральних режисерів. Наприклад, робота Василя Вовкуна про постановку опер «Сокіл» та «Алкід» на сцені Львівської національної опери¹⁹. Автор статті доводить, що постановка цих опер у 2021 р. українською диригенткою Оксаною Линів і німецьким режисером Андреасом Вайріхом стало зразком ренесансу українських національних традицій у контексті розвитку сучасної європейської культури.

Виходячи з вищезазначеного, *метою даної роботи* є всебічний розгляд постаті Дмитра Бортнянського, при чому не тільки як композитора, але й як особистості, що формувалася та реалізовувала свій творчий потенціал на тлі історичних подій XVIII ст. Для досягнення поставленої мети автором були сформульовані наступні завдання роботи: проаналізувати та систематизувати джерела та літературу, необхідні для характеристики життєвого та творчого шляху композитора; схарактеризувати вплив історичних обставин і подій на формування особистості видатного українського митця; встановити особливості творчого доробку Дмитра Бортнянського та його вплив на національну та світову музичну культуру; сприяти популяризації творчості композитора серед молоді та широких кіл українського населення.

Теоретико-методологічна основа роботи ґрунтується на загальнонаукових методах пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу джерел. Предмет дослідження зумовлює застосування порівняльно-історичного, описового, а також методів аналізу й синтезу матеріалу.

¹³ Христолюбська О. Від дня народження Д. Бортнянського – 250 років. *Українське слово*. 2001. 8-14 листопада. С. 13.

¹⁴ Дмитро Бортнянський – український Моцарт: до 270-річчя від дня народження Дмитра Бортнянського: бібліографічна пам'ятка. Суми: Сумська міська центральна бібліотека ім. Т.Г. Шевченка, 2021. 24 с.; «Наш Моцарт»: до 180-річчя від дня смерті Дмитра Бортнянського. Дрогобич, 2005. С. 79-81.

¹⁵ Бондаренко С. Золоті імена Сумщини. *Панорама*. 2012. № 3. С. 8-9.; Глухів музичний: земля Березовського та Бортнянського: зб. наук. статей за матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. 25-26 лютого 2016 р. Глухів: Еллада, 2017. 96 с.; Голубченко В.Ю. Бортнянський Дмитро Степанович. *Освіта Сумщини в іменах: педагогічний довідник*. Суми: Учнівська книга, 2012. С. 35-38; Покликані музикою. Сумщина в іменах: альбом ілюстрацій до енциклопедичного довідника. Суми: Ас-Медіа, 2003. С. 62.

¹⁶ Муха А.І. Бортнянський Дмитро Степанович. *Композитори України та української діаспори*. Київ: Муз. Україна, 2004. С. 40-42.

¹⁷ Цвенгром Г. Гектор Берліоз про Дмитра Бортнянського. *Культура і життя*. 1997. 28 травня. С. 2.

¹⁸ Яцьків О. «Прописаний» у Нью-Йорку: про скульптурне зображення Д. Бортнянського в соборі Святого Іоанна Богослова в Нью-Йорку. *Музика*. 1992. № 2. С. 23-24.

¹⁹ Вовкун В.В. Сучасні режисерські рефлексії щодо постановок «Сокіл» та «Алкід» Дмитра Бортнянського в Львівській Національній опері. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва*. 2022. № 1. С. 207-212.

Наукова новизна роботи полягає в аналізі та систематизації життєвого і творчого шляху видатного українського композитора, музиканта, співака та диригента Дмитра Бортнянського; у відтворенні соціально-культурного контексту часу, який сприяв розвиткові митця й у висвітленні значення його творчого доробку для актуалізації української духовної національної спадщини.

Дмитро Бортнянський народився у 1751 р. Для історії України це були непрості часи, які не могли не вплинути на його життя та позначитися на характері і творчості митця. Тож необхідно визначити основні історичні події, що відбувалися на українських землях у середині XVIII ст.

Визначною рисою зазначеного періоду стало поступове обмеження царизмом козацької автономії та посилення абсолютної монархії в Російській імперії. У 1724 р., після смерті наказного гетьмана Лівобережжя Павла Полуботка, Петро I заборонив обирати нового гетьмана. Тому Гетьманщиною правила Малоросійська колегія на чолі зі Степаном Вельяміновим. Це був досить складний період, ознакою якого став постійний тиск на автономію України з боку Російської імперії. Козацька старшина намагалася повернути собі гетьмана і таки домоглася цього у 1727 р. Малоросійську колегію було ліквідовано. Новий гетьман Данило Апостол правив Україною міцною рукою. Саме він почав кодифікацію законів Гетьманщини та прагнув створити єдиний збірник законів. На жаль цю роботу він закінчити не встиг. Гетьман провів серйозні податкову та фінансову реформи, коли ледь не вперше було складено державний бюджет і розподіл коштів на утримання війська, козацької старшини тощо. Було окреслено шляхи надходження грошей до бюджету. З цими реформами були пов'язані й зміни у питаннях про власність на землю. Генеральне слідство про маєтності повернуло багато земель з приватної власності в державну, в так званий фонд рангових, тобто земель умовної власності.

Данило Апостол продовжив судову реформу, розпочату ще гетьманом Полуботком, повернув право козакам обирати генеральну старшину та полковників. У 1734 р. саме гетьман домігся повернення козаків з території Кримського ханства назад в Запоріжжя та заснування ними Нової Січі. Гетьман всіляко сприяв розвиткові торгівлі та культури Лівобережжя. У Глухові було створено першу в Україні співочу школу, відкрито друкарню тощо. У 1723 р. в своєму маєтку в Сорочинцях гетьман, на свої кошти, почав будувати Свято-Преображенську церкву, де пізніше його буде поховано. Є навіть думка, що церкву будував видатний український архітектор козацького бароко Степан Ковнір. Тобто новому гетьману вдалося серйозно відновити автономні права Гетьманщини у складі Російської імперії. Але у 1734 р. Данило Апостол помер, а нового гетьмана обирати знову не дозволили. Військо Запорізьке або Гетьманщина перейшло під керування Правління гетьманського уряду. Фактично це була видозмінена Малоросійська колегія, якій цариця Анна Іоанівна доручила правління Гетьманщиною. До складу Правління входило шість осіб: три українця та три росіянина на чолі з князем Олексієм Шаховським. Українці були представлені Генеральними обозним, осавулом та підскарбієм. Козаки знов намагалися повернути собі гетьмана. Ця подія відбулася у 1750 р. за часів імператриці Єлизавети Петрівни, яка сама призначила новим гетьманом Лівобережжя брата свого фаворита Олексія Розума (князя Розумовського) – Кирила Розумовського. В лютому 1750 р. на раді в Глухові, за її наказом гетьмана таки було обрано, хоча сам Кирило Розумовський на раді присутній не був і

з'явився в Україні майже через рік. У 1751 р. він приїхав до столиці Лівобережжя міста Глухів.

Глухів – одне з найстаріших українських міст. Вперше згадки про нього є у літописах під 1152 роком. За свою багатовікову історію місто не один раз переходило з рук у руки. Це пояснювалося тим, що на той час Глухів знаходився на прикордонній лінії Чернігівщини з Литвою, Польщею та Московією. Новий етап в історії міста почався з 1708 р., коли за наказом Петра I було спалено столицю гетьмана Івана Мазепи місто Батурич. Саме тоді новою столицею Лівобережної Гетьманщини стало місто Глухів, яке тепер ставало столицею гетьмана Кирила Розумовського.

Це був час надій і сподівань. Було дозволено відновити стару столицю гетьмана Мазепи місто Батурич. Гетьман Розумовський розпочинає низку своїх реформ. Він об'їздив всі свої чималенькі володіння, вивчаючи міські укріплення та знайомлячись з козацькими полками. І саме в цей час у 1751 р. в Глухові, у теперішній Сумщині, народився хлопчик – Дмитро Бортнянський. Точну дату народження документально підтвердити не вдалося, але більшість дослідників схильні вважати найбільш ймовірною датою 28 жовтня (8 листопада), аргументуючи тим, що саме на це число припадає день пам'яті великомученика Дмитра Солунського²⁰. Можливо ім'я святого стало й ім'ям хлопчика. Тим більш, що його прадід по батькові теж носив це ім'я.

Хлопчик народився у сім'ї міщанина, який мав коріння у Західній Україні. Скоріш за все родина композитора походила з Лемківщини, з села Бортне на Галичині, відкіль, ймовірно, і походить прізвище композитора. На той час це була частина Речі Посполитої. Скоріш за все, назва села вказує на те, що прашури Бортнянських займалися нелегким лісовим медовим промислом – бортництвом. З якоїсь причини родина Дмитра Бортнянського переїхала на Лівобережжя до гетьманської столиці міста Глухова. Батько композитора змінив ім'я Стефан Шкурат на Степана Бортнянського, зайнявся купецькою справою та став постачати продукти й одяг для козацькій сотні і навіть для гетьманського двору. Через якийсь час він був зарахований до козацького війська, пізніше був обраний козацьким сотником, а це означало, що він увійшов до полкової старшини Ніжинського полку²¹. Згодом Степан Васильович Бортнянський одружився із заможною козачкою-вдовицею Мариною Дмитрівною. Вірогідно, у сім'ї спочатку народилася донька, потім син, що помер малим, а через якийсь час у родині народився син Дмитро²².

Є відомості, що рідний будинок композитора знаходився у центрі міста біля Троїцького собору. Скоріше за все, саме там хлопчика охрестили. На жаль, сама церква до наших днів не збереглася, її було знищено в рамках антицерковної боротьби на початку 1960-х років.

За іронією долі, саме Глухів неофіційно вважався музичним центром всієї імперії. Ще за іменним наказом імператриці Анни Іоанівни від 21 вересня 1738 р. там було засновано першу в країні музично-хорову школу, яка повинна була готувати професійних співаків. Саме до неї шестирічного Дмитра і було зараховано дискантом. На той час дискантом називали високі голоси хлопчиків певного віку зі специфічним звучанням. Особливо чисті

²⁰ Вечерська В., Шемученко Ю. Коли народився Д. Бортнянський. *Пам'ятки України*. 2001. № 1-2. С. 52-57.

²¹ Дмитро Бортнянський – український Моцарт... С. 4.

²² Горенко Л. Нові відомості про родину Бортнянських. *Пам'ять століть*. 2000. № 4. С. 14-19.

дисканти – а саме такий мав Бортнянський – завжди були рідкісними. Тому він одразу ж виділювався серед інших однолітків з перших місяців навчання у школі. Скоріш за все, саме в цей час малий Дмитро почав вчитися грі на скрипці. На думку української музикознавиці та історика української музичної культури Лідії Корній: «Українська народна та професійна музика, яку міг чути Дмитро Бортнянський у Глухові, зокрема в музичній школі, була тим інтонаційно-слуховим досвідом, який впливав на формування його як музиканта»²³.

До описаного часу деякі випускники школи вже встигли стати достатньо відомими людьми. Майбутній знаменитий філософ і поет Григорій Сковорода після завершення навчання у Глухівській школі проходив навчання у придворній капелі Петербурга; перейшов також навчатися із Глухова до Київської духовної академії і Максим Березовський.

У 1755 р. Кирило Розумовський заснував у Глухові музичну капелу, до якої входили і хор, і оркестр. Глухівські солісти мали широку славу. Хори хлопчиків були прикрасою будь-якого свята. Їх голоси порівнювали із «янгольським» співом. А особливо «чисті» дисканти, яким і був Бортнянський, завжди були рідкістю, тому навіть серед своїх однолітків Дмитро виділявся особливо.

На одному з концертів граф Кирило Розумовський помітив талановитого хлопчика та порекомендував відправити його до столичної капели. Тож цілком закономірно, що до реєстру обраних півчих Глухівської школи, які відїжджали до Петербургу, датованого 1758 р., був записаний і Дмитро Бортнянський, син козака Глухівської сотні Ніжинського полку. Своїх батьків хлопчик вже не побачив більше ніколи. Таким чином семирічний Дмитро став півчим Придворної капели у Петербурзі.

Віїхали з Глухова влітку 1758 р. Їхали великим обозом. По дорозі до них приєднався обоз з Київської духовної академії, в якому їхав і Максим Березовський. Ймовірно, що саме так хлопчики і познайомилися.

Вчився Бортнянський легко, без примусу. Його вчителями стали німецький композитор і скрипаль Йозеф Старцер, який викладав основи німецької контрапунктової школи. Регент Придворної хорової капели Марко Полторацький, сам з Чернігівщини за походженням, навчав хлопців хоровому співу, а придворний капелмейстер і композитор Герман Раупах викладав оперну композицію та драматургію. Всі вихованці обов'язково навчилися грі на музичних інструментах. Пізніше всі вони стали вивчати французьку, італійську та німецьку мови, що згодом стане у нагоді юному композитору за часів його навчання в Європі. За легендою, чарівний, дзвінкий, сріблястий голос і прекрасна зовнішність юного Дмитра, припали до душі навіть самій імператриці Єлизаветі Петрівні²⁴.

Дмитро Бортнянський опинився у музичному середовищі у часи захоплення «італійським стилем». При імператорському дворі панували італійські маестро. У сприйнятті публіки – італійські смаки. У манері виконання – італійська техніка. В музичній мові знову ж таки панувала італійська. При царському дворі домінували маскаради та бали, розважальна музика, як казали у той час – «пісні бахусові». А трохи пізніше – новий музичний жанр – опера. До Петербургу прибули італійський скрипаль і композитор, учень

²³ Корній Л.П., Сюта Б.О. Історія української музичної культури: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: НМАУ, 2011. С. 143.

²⁴ Дмитро Бортнянський – український Моцарт... С. 5.

Антоніо Вівальді Луїджі Мадоніс, оперний композитор Франческо Арайя, а також автор комічних опер шістдесятирічний італієць Бальдасаре Галуппі. Саме співпраця з Галуппі дозволила Бортнянському активно зростати у професійному плані. Під керівництвом італійця він постійно приймав участь у виступах капели, а разом з тим активно удосконалював свою майстерність як співака та композитора. Їх дружба була міцною. Старий композитор прив'язався до українського юнака й оточив його батьківською турботою. У 1768 р. Галуппі повернувся до Венеції, припинивши заняття з Бортнянським, однак у 1769 р. за особливим розпорядженням Катерини II Дмитра було відправлено до Італії для удосконалення знань і призначено стипендію.

За три роки у Венеції Бортнянський закінчив повний курс музичного навчання, окрім того Б. Галуппі допоміг молодому митцю із навчанням у великих культурних центрах того часу – у Болоньї, Римі, Флоренції, Модені, Мілані та Неаполі. У Болоньї він вчився у відомого на той час теоретика музики, педагога та композитора Джамбаттіста Мартіні. Саме в Італії Дмитро Бортнянський стає самостійним і сформованим композитором. Тепер музика стала не просто його професією, але самим життям. Бортнянський грав на клавесині й органі, відвідував всі театри, не пропускаючи жодної важливої прем'єри. Під впливом своїх італійських наставників молодий Бортнянський захопився античними мотивами та написав свої три перші опери: «Креонт», «Алкід» і «Квінт Фабій». Це були ранні твори автора, але вже в них простежувалися мотиви, близькі до українських народних пісень. Тоді ж Дмитро Степанович написав свої перші інструментальні композиції, церковну музику, меси.

З 1776 р. всі три опери на античні сюжети з успіхом ідуть на італійських сценах. У Венеції було поставлено дві його опери «Креонт» та «Алкід», а в Модені – оперу «Квінт Фабій». Вибаглива італійська публіка дуже цінує молодого композитора, що було зробити досить непросто, а тим більше іноземцю. У майбутньому, після повернення в 1779 р. до Російської імперії, він докладно познайомив саму імператрицю Катерину II зі своїми роботами й отримав «найвище» схвалення і від неї. Задоволена плідним навчанням і працею композитора, вона призначила його капельмейстером Придворної співацької капели та надала грошову винагороду. Дмитро Бортнянський пише в цей час оперу «Свято сеньйора». А дві наступні його опери «Сокіл» і «Син-суперник», написані на французькі лібрето, вважаються його найкращим доробком і досить часто входять до репертуару сучасних оперних театрів. Всі три опери було написано за короткий час – з 1786 по 1787 рр.

Слід визначити, що у перші роки існування Придворної співацької капели, нею керували винятково українці. З 1753 по 1795 роки це був педагог Дмитра Бортнянського оперний співак Марко Полторацький, який походив з Чернігівщини. Потім з 1796 по 1825 роки капелу очолив і сам Бортнянський.

Окрім придворного капельмейстера, композитор був також і капельмейстером так званого «малого двору» у спадкоємця російського престолу Павла Петровича в Гатчині та Павловську. Він був також вчителем музики у його дружини та дітей. Тож не дивно, що після смерті Катерини II новий імператор Павло I у 1796 р. призначає талановитого композитора директором Придворної співацької капели. На цій посаді Бортнянський залишався до кінця свого життя. На думку українського фольклориста Миколи Грінченка,

український митець «поставив хор щодо виконання співів на недосяжну височінь»²⁵. Саме під його керівництвом капела досягла свого найвищого розквіту. Дмитро Бортнянський, як і його попередники, поповнювали Придворну капелу півчими, яких набирали в Україні. З покоління у покоління передавалися звичаї та традиції цієї славетної вокальної школи. На думку сучасних музикознавців, ця вокальна школа забезпечувала темброву рівність і злагоджене звучання хору, розкриття його великих вокальних можливостей²⁶. У 1800 р. школа отримала повну незалежність від Дирекції театральних видовищ, а це означало, що діяльність Придворної капели тепер повністю було присвячено хоровому виконавству. Капела зростала, вона здобула популярність. З неї стали брати приклад, її стиль і досвід стали поширюватися.

У тому ж 1796 р. Бортнянський отримав чин колезького радника. А вже у січні 1797 р. композитор придбав триповерховий будинок на вулиці Мільйонній (зараз це дім 9), який для нього перебудовував архітектор Захаров. У 1806 р. Дмитро Бортнянський став дійсним статським радником.

До обов'язків Бортнянського входило не тільки диригування хором, але й написання музичних творів (у першу чергу церковних), а також різноманітні адміністративні функції. Долаючи рамки церковності, композитор втілював у своїх творах піднесену філософську лірику, насичену людськими почуттями. Як керівник капели Дмитро Бортнянський зумів покращити процес навчання, упорядкував роботу хору та покращив побутові умови його учасників. Учень українського митця композитор Олександр Варламов писав, що семидесятирічний капелмейстер показував малим півчим, як їм треба співати: «Візьме фальцетом так ніжно, з такою душею, що зупинишся від подиву... Не дивно, що півчі шанували Д. Бортнянського як батька й любили його палко»²⁷.

Крім того, значно покращилося ставлення до хористів публіки, яка в основному являла собою світську верхівку. Крім капели Бортнянський також брав участь у роботі Петербурзького філармонічного товариства, де з успіхом проходили його концерти. При цьому він писав музику, займався педагогічною діяльністю. Відомо, що він навіть викладав у Смольному інституті шляхетних дівчат. Пише композитор концерти, твори для клавесину, романси, сонати, інструментальні твори тощо. Вважається, що саме він створив музику до першого російського гімну «Коль славний наш Господь в Сіоні» на вірші Хераскова. Але все ж найбільш відомий славетний український композитор своєю церковною музикою, особливо церковними хорами, яким він приділяв найбільшу увагу в останні роки свого життя. У традиційну класичну церковну музику Бортнянський, як до речі і його земляк Максим Березовський, намагався вплести українські народні інтонації. Ці його новаторські ідеї згодом будуть продовжені композиторами XIX–XX ст.

І все ж саме Бортнянський вважається визнаним майстром церковної православної музики. З багатьох його релігійних творів найвідомішою залишається Херувимська № 7, яка часто виконується і зараз. Вона завжди вражає слухачів своєю мелодійністю й особливим хоровим диханням. Цей твір отримав таку популярність і поширення, що його включають до свого репертуару різні хори, які співають не тільки в церквах, але й на концертних

²⁵ Грінченко М. Історія української музики. Київ: Вид-во «Спілка», 1922. С. 146.

²⁶ Корній Л.П., Сюта Б.О. Історія української музичної культури... С. 146.

²⁷ Іванов В. Дмитро Бортнянський. Київ: Муз. Україна, 1980. С. 81–82.

сценах всього світу. І завжди слухачі залишаються враженими витвором генія Бортнянського. Світська ж частина його творчого доробку – опери, кантати, камерно-інструментальні твори, романси та пісні – залишаються децю в тіні його духовних творів.

У 1816 р. Бортнянський стає головним цензором усіх церковних нот, які видаються в імперії²⁸. Так почалося цензорство композитора в царині духовної музики. Це була важка, але дуже відповідальна справа. Композитор особисто розглядав написане. Йому посилають на перегляд нові нотні видання, посібники, просять висловити свою думку. Український митець дуже багато працює, а все дозволене підписує «Друкувати дозволено. Д. Бортнянський».

За його ініціативою було видано низку законів, які зберігали й охороняли чистоту та правильність церковного стилю у його розумінні. Так, в одній із постанов було вказано, що всі музичні твори, які співають по нотах у церквах мають бути або безпосередньо творами Бортнянського, або мають друкуватися лише з його дозволу. До речі, український маестро був першим композитором імперії, чії ноти почали друкуватися. Це були його як церковні, так і світські музичні твори.

У останні роки життя Дмитро Бортнянський працював над виданням повного зібрання своїх творів, однак так і не встиг завершити роботу над цим своїм проектом. Він зміг опублікувати лише деякі із своїх хорових концертів, написаних ще в юні роки. Повне зібрання творів Бортнянського у десяти томах вийшло лише через 50 років після його смерті.

Нам практично нічого не відомо про особисте життя композитора. Відомо, що він був одружений, бо спадкувала йому саме його дружина Ганна Іванівна Бортнянська. А ось власних дітей Бортнянський не мав. Також відомо, що окрім музики український митець дуже захоплювався живописом. Ця любов прийшла до нього ще з часів його перебування в Італії, де він мав змогу познайомитися з найкращими зразками живопису та скульптури. В кінці життя композитор вважався справжнім знавцем не тільки музики, але й живопису. Його навіть було обрано почесним членом Петербурзької Академії мистецтв.

Помер композитор раптово від апоплексичного удару. Однак, за легендою, 27 вересня (8 жовтня) 1825 р. композитор запросив до себе найкращих півчих своєї капели та попросив їх заспівати свій концерт «Вскую прискорбна еси, душе моя», під звуки якого і пішов з життя.

Дмитра Бортнянського було поховано на Смоленському кладовищі в Петербурзі. Через рік на могилі українського митця було встановлено невеликий пам'ятник-обеліск, який відкрили 17 листопада 1826 р. на кошти його удови. Відомо також, що у 1901 р. Придворна співацька капела реставрувала цей пам'ятник. Однак у 1930-і роки композитора було перепоховано на території Олександрівської Лаври, і з часом могила загубилася. Пам'ятники композитору були встановлені у багатьох українських містах, в тому числі і в Глухові, а також у новому єпархіальному соборі на честь Іоанна Богослова у Нью-Йорку.

Дуже високу оцінку творчості композитора дав його французький колега – диригент і композитор XIX ст. Гектор Берліоз. «Він (Бортнянський) написав сорок п'ять чотири- і восьмиголосних псалмів. Крім того, залишив триголосу літургію і багато окремих

²⁸ Дмитро Бортнянський – український Моцарт... С. 10.

композицій. У всіх цих творах проявляється правдиве релігійне почуття, а неодноразово й своєрідний містицизм, який доводить слухача до справжнього захоплення. У нього рідко побудована майстерність в орудуванні вокальними масами, прекрасне володіння нюансами, повнозвучність гармонії і – що дуже дивне – неймовірна свобода у веденні голосів, суверенне відкинення правил, що їх респектували його попередники і сучасники, особливо ж італійці, учнем яких сам він був»²⁹. Цитата досить обтяжлива та довга, але належить вона професіоналу, який як ніхто розумів і міг оцінити творчість Дмитра Степановича.

У цілому, духовну та світську музику Бортнянського визначають ясність і вишуканість, простота та загальний колорит, глибоко особисте сприйняття матеріалу, що стало невід'ємною частиною традиційних ментальних проявів і реалізувалось у вітчизняній музиці XVIII – початку XXI століть. Оригінальність творчого методу композитора полягає у тому, що його твори художньо вивірені, відкриті до внесення в них виконавських інтерпретацій і крізь призму особистих вражень слухачів дають можливість формування нових вражень і значень.

Висновки. Ім'я славного сина України Дмитра Степановича Бортнянського, як і його велике творче надбання у вигляді опер, хорових та інструментальних творів, церковної музики відомі всьому світові. Саме творча діяльність митця стала тією сходинкою, що позначила початок єднання народного потенціалу зі здобутками музикального мистецтва, започаткувала розуміння впливу музичної просвіти на світоглядні позиції особистості. Ось уже більше двох століть його музику знають, вивчають і виконують. Вона увійшла до світової скарбниці всього Прекрасного, що створило людство за багато століть. Тому й не дивно, що 2001 рік за рішенням ЮНЕСКО було названо роком Бортнянського. Концерти, театральні вистави, конференції та наукові симпозіуми проходили у різних містах світу. Можна сказати, що весь світ святкувала 250-річчя з дня народження українського митця. Сподіваємось, що й 200-річчя з дня смерті Бортнянського, що відбудеться у 2025 р., не буде забутим світовою спільнотою.

Дмитро Бортнянський – композитор великого обдарування. Він співак, диригент, талановитий організатор, педагог, який започаткував вокальну школу в Російській імперії. Український митець завжди був у пошані. Його цінували як за кордоном, так і на Батьківщині. Музичні твори митця видавалися, друкувалися та виконувалися ще за його життя і після його смерті. Навіть зараз жодне церковне свято не проходить без його духовної музики. Він досконало володів всіма світськими та духовними жанрами й музичними формами свого часу.

Більше тридцяти років він очолював Придворну співацьку капелу. Вона весь час зростала, здобувала популярність. З неї стали брати приклад, її стиль і досвід стали поширюватися на всю імперію. Учні Бортнянського роз'їжджалися по всій країні, поширювали досвід і твори видатного композитора. Дмитро Степанович став незаперечним авторитетом. Його смаку довіряли, його знання вважалися непорушними, його школа – першокласною. Створивши дивовижну хорову організацію, написавши низку видатних творів, Бортнянський був сповнений творчих планів і задумів та зустрів XIX ст. в zenіті

²⁹ Берліоз Г. Вечори з оркестрою. Нью-Йорк, 1956. С. 240.

свої слави. Український композитор, диригент і педагог Борис Кудрик вписував ім'я композитора у ряд найбільших імен України поруч з Володимиром Великим, Ярославом Мудрим, Богданом Хмельницьким, Іваном Мазепою та Тарасом Шевченком³⁰. Бортнянський належав до найвідоміших людей свого часу. За відгуками сучасників, Бортнянський був дуже привабливою та приємною людиною у спілкуванні, вимогливий на службі, гаряче відданий мистецтву, добрий і поблажливий до людей.

Найкращим пам'ятником видатному українському композитору, співаку, диригенту та педагогу є його музика, живе, одухотворене звучання його творів у наші дні, що свідчить про право музики Бортнянського бути зразком, який впливає на формування гуманістичних принципів сучасної людини.

Oleksander Khoroshev

Ukrainian Mozart (dedicated to the bicentenary of the death of Dmytro Bortnianskyi)

Abstract. The article is devoted to the exploration of the life and creative path of an outstanding Ukrainian composer, singer, conductor and music educator – Dmytro Stepanovych Bortnianskyi.

The relevance of this topic is connected both with the revitalization of church life in our country and with the spread of concert and performance practice. Without studying the main directions of the development of Ukrainian musical art in the 18th – 19th centuries, it is impossible to understand the ways of development of modern Ukrainian music.

The purpose of this work is a comprehensive examination of the figure of Dmytro Bortnianskyi, not only as a composer, but also as an individual against the background of historical events of the 18th century. Distinctive features of Dmytro Bortnianskyi's creative heritage and his influence on the national and world musical culture are established.

The theoretical and methodological footing of the work is based on general scientific methods of cognition with the use of scientific and critical analysis of sources. The subject of the study presupposes the use of comparative historical and descriptive methods, as well as analysis and synthesis of the material.

The scientific novelty of the work lies in the analysis and systematization of the life and creative path of the outstanding Ukrainian composer, musician, singer and conductor Dmytro Bortnianskyi; in the reproduction of the socio-cultural context of the time which contributed to the artist's development; and in highlighting the importance of his oeuvre for the actualization of the Ukrainian national spiritual heritage.

Keywords: musical culture, choral performance, church music, instrumental music, singing chapel, choir, opera, musicology

³⁰ Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики. Львів, 1937. С. 81.